

KORREFERÁTUMOK

HARMATTA JÁNOS

MUNKÁCSI BERNÁT, MINT A FINNUGOR—IRÁNI KAPCSOLATOK KUTATÓJA

Munkácsi Bernátról, a nyelvtudósról alkotott képünk nem lenne teljes, ha nem emlékeznénk meg róla mint az iráni—finnugor kapcsolatok kutatójáról. A finnugor nyelvek és pedíg elsősorban a magyar és az iráni nyelvek közötti szókészleteti kapcsolatokra már a XVIII. században felfigyeltek. Ettől kezdve a tudományos kutatás növekvő érdeklődéssel vizsgálta e problémát. Hazánkban különösen nagy szerepet játszott ez a kérdés a magyar nyelv eredete körül folyó vitákban, s a múlt század közepe táján mintegy az „ugor—török háború” előjátékaképpen Mátyás Flórián és Hunfalvy Pál vitájában valóságos „ugor—iráni háború”-hoz vezetett. Sajnálatos módon azonban Mátyás Flórián szélsőséges nézetei következtében, amelyek munkáiban komoly hibákkal is párosultak, az ilyen irányú kutatások Magyarországon hosszú időre hitelüket veszítették.

Külföldön viszont élvonalbeli kutatók egész sora foglalkozott az iráni—finnugor nyelvi kapcsolatok problémáival, mert egyre inkább általánossá vált az a felismerés, hogy a finnugor nyelvek iráni jövevényszavai nagyfontosságú támpontokat nyújtanak a finnugorok őstörténetének tisztázásához. Az idevágó kutatásoknak mintegy összefoglalását és csúcspontját jelentette W. TOMASCHEKnek „Kritik der ältesten Nachrichten über den skythischen Norden” c. 1888—1889-ben megjelent nagy tanulmánya, amely napjainkig megőrizte alapvető jelentőségét.

Magyarországon Munkácsi Bernát volt az, aki évtizedekkel a Mátyás—Hunfalvy vita után elsőként ismerte fel az iráni—finnugor nyelvi kapcsolatok vizsgálatának jelentőségét a magyar és finnugor őstörténet szempontjából. Mint maga írja: „Műveltségszavaink vizsgálata vezetett . . . arra a meglepő észleletre, hogy nyelvünk jövevényelemeinek eddig ismert legrégebb rétegén, a törökön túl is vannak külső ethnikai érintkezések folytán keletkezett rétegek, mégpedig az árja (indo-iráni) és kaukázusi nyelvek köréből való származás kétségtelen bizonyosságaival. Rendkívül fontosnak mutatkozott előttem e tény nemcsak nyelvészetünk, hanem a magyar őstörténet szempontjából is, s még inkább fokozta érdeklődésemet iránta az a tapasztalat, hogy az árja és kaukázusi nyelvek hatása közösnek igazolható ősi elemekben kiterjed a finn—magyar nyelvek egész vonalára, sőt ezen túl még a szamojedségre, tehát e nyelvek életének legtávolabbi korszakában kezdődik.” Ez a felismerés indította Munkácsit arra, hogy az iráni—finnugor kapcsolatok kérdésének hatalmas irodalmát lelkiismeretesen feldolgozva, s eredményeit saját új megfigyeléseivel, etimológiáival kiegészítve és helyeshítve megírja „Árja és kaukázusi elemek a finn—magyar nyelvekben” c. munkájának I. kötetét. E csaknem 700 lapra terjedő

monumentális munka, amely hozzávetőleg legalább 20 000 nyelvi adatot dolgoz fel, Munkácsi saját szerény értékelése szerint „első kísérlet” volt „a finn—magyar nyelvekbe jutott régi árja és kaukázusi elemek rendszeres tárgyalására.”

A mű megjelent I. kötete a magyar nyelv árja és kaukázusi elemeit tartalmazta, a II. kötetnek pedig a többi finnugor nyelv hasonló eredetű jövevényszavait kellett volna feldolgoznia. E II. kötet megjelenésére sohasem került sor. A kritika az I. kötetet olyan kedvezőtlenül fogadta, hogy ez valószínűleg elvette Munkácsinak a kedvét attól, hogy a II. kötet megírásának még nehezebb és még hálátlanabb feladatát megvalósítsa. Hogyan ítélnék meg ma, csaknem 6 évtizeddel a megjelenése után, e sokszor hasznavehetetlennek mondott, de mégis nélkülözhetetlen munkának az értékét? Kétségtelen, hogy az „Árja és kaukázusi elemek”-nek már a maga korában is észrevehető hibái voltak, s ezek a kutatás előrehaladásával még csak egyre jobban kidomborodtak. Módszertani szempontból e munka sok tekintetben nem felelt meg azoknak a tudományos követelményeknek, amelyeket hasonló feldolgozásokkal szemben a nyelvtudomány más területein már akkor is támasztottak, s gyakorlati használhatóságát rendkívül megnehezítette az, hogy nem volt megfelelő indexekkel ellátva. Márpedig csaknem minden magyar címszó legalább egy tuat más etimológiát is tartalmaz, melyeknek a megtalálása indexek hiányában sokszor csaknem a lehetetlenséggel határos.

Mégis tévesen ítélnék meg Munkácsi e nagy munkájának tudománytörténeti jelentőségét, ha csak ezeket a köztudatba átment szempontokat vennénk figyelembe. A valóság az, hogy Munkácsi könyvének hibái jelentős mértékben a korabeli finnugor nyelvtudomány helyzetét tükrözik. Ma már világosan látjuk, hogy PAASONENNEK a finnugor *s*-hangokra, TOIVONENNEK a finnugor affrikátákra és *l*-hangokra, és STEINITZNEK a finnugor magánhangzó-rendszerre vonatkozó munkái előtt a különböző finnugor nyelvekbe átvett iráni jövevényszavak vizsgálata csak rendkívül ingatag talajon mozoghatott. Még inkább megnehezítette e kutatásokat az a körülmény, hogy azokra az iráni nyelvekre vonatkozólag, amelyek egykor a finnugorok szomszédságában éltek, úgyszólván semmi adat sem maradt fenn, s így sok esetben csak messzemenő feltevések árán lehetett bizonyos szóképzleti összefüggéseket megmagyarázni. Azóta az északi és keleti közép-iráni nyelvek egy fontos csoportjának megismerésével ma már ebből a szempontból is lényegesen könnyebbé vált az ilyen irányú kutatások helyzete. Munkácsi könyve tehát a maga korában egyrészt összefoglalása volt ugyan az előző kutatásoknak, de másrészt valójában első kísérlet volt abban az értelemben, hogy az úttörés nehéz feladatát vállalta egy olyan területen, ahol akkor még a legfontosabb előmunkálatok is hiányoztak.

Csak elismeréssel adózhatunk emlékének, hogy e nehézségek ellenére nyelvi és történeti szempontból sok tekintetben helyesebben ítélte meg az iráni—finnugor kapcsolatok problémáit, mint a későbbi kutatás. Világosan látta ugyanis azokat a nehézségeket, amelyek a finnugor nyelvben kimutatható iráni jövevényszók közvetlen forrásának meghatározásával kapcsolatosak, s ezért az ilyen kérdések eldöntésében könyvében először igen óvatosan járt el. „Ama kérdésnek tüzetesebb vizsgálatát — írta munkájának előszavában — hogy szorosabban meghatározva mely árja és kaukázusi nyelvnek tulajdonítható a finn—magyar nyelvekben ily részről mutatkozó hatás s hogy ez minő korszakokba teendő, czélszerűen halaszthatjuk akkorra, midőn e feladathoz rendszeres tárgyalás alapján már a rokon nyelvek adatai is rendel-

kezésünkre állanak. Szükségesnek tartom ezért e helyt is annak hangsúlyozását, hogy egybevetéseim az egyes árja, vagy kaukázusi nyelvek alakjaival még a legszorosabb azonosság esetén sem jelentik azt, hogy az illető magyar, vagy rokon nyelvbeli szó éppen a felhozott árja, illetőleg kaukázusi nyelvből való, hanem egyelőre csak azt, hogy ezen nyelvkörökből, míg az átadó nyelv maga tudásunk mai fokán ismeretlen.” Később, igen meggyőző és részben még ma is helytálló érveléssel mutatott rá azután arra, hogy a magyar nyelv iráni jövevényszavainak egy jelentős csoportja egy az oszétól eltérő alán nyelvjárásból került át a magyarba (KSz V. 304 skk.).

Így Munkácsinak legalábbis egy iráni jövevényszócsoport közvetlen forrását sikerült nyelvészeti és történeti szempontból nagy valószínűséggel meghatározni. Ennél lényegesen előbbre máig sem jutott a kutatás, pedig azóta több fontos munka is foglalkozott a finnugor nyelvek iráni jövevényszavainak kérdésével. Ezek közül azonban H. JACOBSON könyve (Arier und Ugrofinnen. Göttingen 1922.) csak a finnugor nyelvek ősiráni jövevényszavaival (= Munkácsi őind jövevényszócsoportja) foglalkozott behatóan, a későbbi korból származó jövevényszavak kérdését pedig inkább csak érintette. Így történeti szempontból azonkívül, hogy a finnugor nyelvek iráni jövevényszavait kronológiailag egy ősiráni és egy későbbi csoportra osztotta, semmivel sem haladt túl Munkácsin.

De Jacobson még legalább Munkácsihoz hasonlóan világosan látta nemcsak azt, hogy a magyar és a többi finnugor nyelv iráni jövevényszavai különböző korból származó átvételek, hanem azt is, hogy ezek az átvételek több, különböző iráni törzstől vagy néptől történtek. Ezzel szemben azonban H. SKÖLD (Die ossetischen Lehnwörter im Ungarischen. Lund—Leipzig 1925.) a magyar nyelv iráni jövevényszavainak egy jelentékeny (és hozzátehetjük: kétségtelenül különböző eredetű) csoportjáról azt igyekezett bebizonyítani, hogy egyetlen iráni nyelvből, a keleti oszétból származik. Ez a kísérlet azonban helytelen előfeltevésekre támaszkodott. Helytelen volt Sköldnek elsősorban az a felvétele, hogy a mai keleti és nyugati oszétén kívül más alán nyelvjárás régebben nem létezhetett, s tévedésekben bővelkedett a magyar hangtörténetről alkotott képe. Súlyos nehézségei vannak továbbá történeti és nyelvföldrajzi szempontból is elgondolásának, amennyiben a mai balkár és karacsáj terület egykori oszét lakossága, amellyel a honfoglalás előtti magyarság érintkezhetett, a fennmaradt helynevek tanúbizonysága szerint a mai nyugati oszét-hez közelálló nyelvjárást beszélt. Sköld munkájával tehát bizonyos mértékben tévútra jutott az iráni—finnugor nyelvi kapcsolatok kutatása. Ennek oka elsősorban az volt, hogy Munkácsitól eltérőleg helytelen képet alkotott a dél-oroszországi iráni törzsek nyelvi viszonyairól. Különös, hogy nem vette figyelembe azokat a korszakalkotó eredményeket, amelyeket a középiráni nyelvek egész sorának felfedezése hozott magával, s amelyek új megvilágításba helyezték a kelet-európai iráni nyelvek problémáit is.

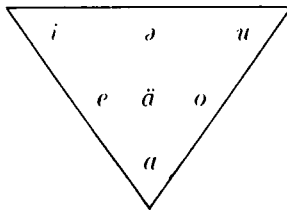
Bár Sköld munkája iráni nyelvészeti oldalról kemény kritikában részesült, hatása a magyar nyelvészeti irodalomban mégis nagy és tartós maradt. Általánosan elfogadták azt a tételét, hogy a magyar nyelv iráni jövevényszavainak egy jelentős csoportja az oszétból származik. Az utóbbi időben azután V. I. ABAEV tárgyalta a magyar nyelv iráni jövevényszavainak ezt a rétegét (Alanica IAN. 1935), azonban fejtegetései nem érintették, s így nem is oldották meg az ezekben a jövevényszavakban mutatkozó hangmegfelelések problémáit. Abaev ugyan elveti Sköld felfogását, amennyiben szerinte a magyar

nyelvnek ezek az iráni jövevényszavai nem az oszétből, hanem az alánból származnak, s átvételük nemcsak az Észak-Kaukázusban, hanem a Volga és a Don közötti steppéken is történhetett (id. m. 887). Azonban ha figyelembe vesszük, hogy az alánt a mai keleti és nyugati oszét közös középkori elődjének tartja, akkor arra az eredményre jutunk, hogy felfogása nyelvészeti szempontból is csak árnyalatokban, történeti szempontból pedig alapjában véve semmiben sem különbözik Sköld elgondolásától, legfeljebb tágabb földrajzi keretek között tartja lehetségesnek a magyar-oszét (= alán) nyelvi érintkezések lejátszódását.

Igy nem csodálkozhatunk azon, hogy BÁRCZI GÉZÁNAK a magyar szó-készlet eredetét tárgyaló összefoglalásában még most is Sköld felfogását látjuk viszont. Igaz ugyan, hogy Bárczi alán jövevényszavakról beszél, azonban alán alatt kaukázusi alánt, kaukázusi alán alatt pedig oszétet ért. Annyiban Sköldnél mindenestre óvatosabbnak mutatkozik, amennyiben nyitva hagyja azt a kérdést, hogy a keleti vagy a nyugati oszétből származnak-e ezek a jövevényszók. Az oszétből való származtatás esetén mutatkozó hangtani nehézségeket azonban éppoly kevéssé tudja megoldani, mint Sköld. Érdekes módon ezeknek a problémáknak bizonyos ide-oda tologatását figyelhetjük meg. Az egyik legszembetűnőbb nehézséget pl. — azt a jelenséget, hogy a magyarban az oszét *ā*-nak *é* felel meg — Sköld a magyar hangtörténet alapján igyekezett megmagyarázni, Bárczi viszont az oszét hangtörténet keretében gondolja megoldhatónak. Nyilván mindkét kutató világosan látta, hogy a saját szakterületén a problémák nem oldhatók meg. Mindez világosan mutatja, mennyivel helyesebb és valószínűbb volt Munkácsi elképzelése, amely szerint Kelet-Európában számos különböző iráni nyelv vagy nyelvjárás élt, s a magyar nyelv közép-iráni jövevényszavai a mai oszét nyelvjárásoktól különböző alán nyelvjárásból származnak.

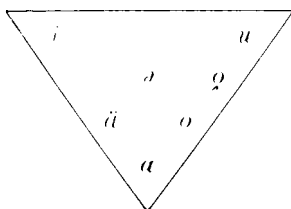
Munkácsi az „Árja és kaukázusi elemek” hibáit és hiányosságait későbbi tanulmányaiban számos esetben maga igyekezett kijavítani és pótolni, és életének későbbi szakaszában egyre inkább elmélyedt az iráni—finnugor kapcsolatok szempontjából egyik legfontosabb iráni nyelvnek, az oszétnek a tanulmányozásában. Az első világháború idején Magyarországra került oszét hadifoglyok nyelvének vizsgálata lehetővé tette számára nemcsak egy értékes oszét népköltési gyűjteménynek a feljegyzését, hanem az oszét hangrendszer alapos tanulmányozását is. Ennek eredményeképpen a tőle feljegyzett és kiadott oszét szövegek tekinthetők mindmáig a nyelvészeti szempontból leggondosabban és legpontosabban rögzített oszét nyelvi anyagnak. Hogy ezen a téren Munkácsi teljesítményének jelentőségét világosan láthassuk, érdemes röviden foglalkoznunk az oszét magánhangzó-fonémrendszer problémájával.

A keleti oszét magánhangzó-fonémrendszer ABAEV ábrázolása szerint a következő képet mutatja:

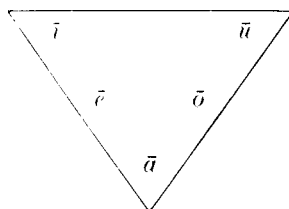

E magánhangzók két csoportra oszlanak: „erősekre”, ezek az *i*, *e*, *a*, *o*, *u* és gyengékre, ezek az *ä* és *ā*. Az „erősek” régi hosszú hangokra és kettőshangzókra mennek vissza, a „gyengék” pedig rövid magánhangzókra. A „gyengékre” jellemző a képzés bizonytalansága, váltakozhatnak egymással, s gyakran teljesen el is tűnhetnek. Az „erősek” időtartama ezzel szemben hosszabb. Így végeredményben e felfogás szerint a keleti oszét magánhangzó-fonémrendszer egy rövid és egy hosszú magánhangzó csoportból áll, amelyek azonban nincsenek korrelatív viszonyban egymással. Az időtartamnak tehát nincs fonématiszerepe ebben a magánhangzó-fonémrendszerben.

A Munkácsitól feljegyzett szövegek alapján ezzel szemben a keleti oszét magánhangzófonémek rendszeréről a következő kép rajzolható:

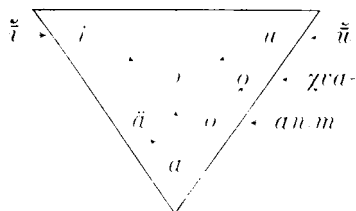

rövid magánhangzók

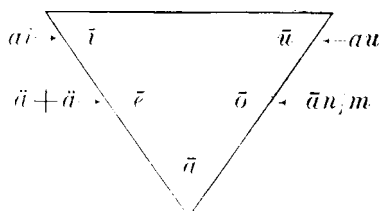

hosszú magánhangzók

Munkácsi fonológiai szempontból sohasem vizsgálta meg az oszét fonémrendszert, feljegyzéseiben tehát a fonológiai szempont nem érvényesülhetett. Így fennáll a lehetősége annak, hogy nem önálló fonémeket, hanem csak fonémváltozatokat jelölt különálló jelekkel. Vizsgáljuk meg azonban a Munkácsi feljegyzéseiből kielemezhető keleti oszét magánhangzórendszert eredete szempontjából. A következő képet kapjuk:

rövid magánhangzók

hosszú magánhangzók

Mint láthatjuk ebből, a Munkácsi feljegyzéseiből kielemezhető keleti oszét magánhangzórendszer nyelvtörténetileg igen jól igazolható. Vagy arra kell tehát gondolnunk, hogy a keleti oszétban Munkácsi feljegyzéseinek az idején még megvolt a rövid és hosszú magánhangzók korrelatív rendszere, s így az időtartamnak még fonématiszerepe volt, vagy pedig, hogy a keleti oszét fonémrendszerben az időtartamnak ugyan már nincsen fonématiszerepe, azonban a magánhangzó fonémeknek történeti eredetű, rövid-hosszú valóságos változataik vannak. Bármelyik lehetőség bizonyul is helyesnek, Munkácsi feljegyzései az oszét hangtörténet szempontjából igen nagy jelentő-

ségűek, s az oszét fonémrendszernek sokkal mélyrehatóbb tanulmányozását teszik lehetővé, mint akár a régibb, akár az újabb nyelvészeti feljegyzések.

Munkácsi Bernát számára a finnugor nyelvek iráni kapcsolatainak kérdése nem elszigetelt problémát jelentett. Szinte azt mondhatjuk, hogy ez a probléma egész életművét átszötte, s nemcsak azokban a munkáiban áll az előtérben, amelyeket az iráni jövevényszók kérdéseinek szentelt, hanem felbukkan csaknem minden tanulmányában. Így találkozunk lépten-nyomon az iráni—finnugor kapcsolatokra vonatkozó megfigyelésekkel a Vogul Népköltési Gyűjtemény bevezető tanulmányaiban és kommentárjában is. Ilyen irányú munkásságának utolsó termése a Tzettesnél fennmaradt alán nyelvemlék megfejtése volt. Ebben a tanulmányában teljes mértékben láthatjuk érvényesülni nagy kombinatív készségét és kitűnő oszét nyelvismeretét.

Munkácsi Bernát nem érthette meg azt a korszakot, amelyben a finnugor hangtörténeti kutatások és a múlt homályából egyre nagyobb számban előbukkanó régi iráni nyelvek — most napjainkban éppen a baktriai nyelv emlékei kerültek napvilágra — lehetővé tették volna a tőle felvetett kérdések helyesebb és időtállóbb megoldását. De az az önfeláldozó, úttörő munka, amelyet e cél elérése érdekében végzett, maradandó megbecsülést biztosít számára tudományunk történetében.

K. PALLÓ MARGIT

MUNKÁCSI BERNÁT JELENTŐSÉGE A MAGYAR TURKOLÓGIÁBAN

Amikor az Akadémia fennállásának 100 éves évfordulóját ünnepelte, NÉMETH GYULA akadémikus „Akadémiánk és a keleti filológia” című felolvasásában (1927. jan. 3), a magyar turkológusoknak két nagy csoportját különbözteti meg: Az első a finnugor stúdiumok talajából nő ki, s csak másodsorban foglalkozik török filológiai kérdésekkel. Ennek az iskolának megalapítói: Húnfalvy Pál és Budenz József. A másik csoport képviselői is a magyar nyelv és őstörténet talaján állnak, de intenzívebb munkásságot mégis a keleti filológia terén fejtenek ki. Az iskola megalapítója: Vámbéry Ármin.

A Húnfalvy és Budenz alapította irányzat, az első csoport harmadik nagy képviselője Munkácsi Bernát. Jelentőségét a magyar turkológia történetében, csak úgy tudjuk felbecsülni, ha számba vesszük milyen nagy részt vállalt a XIX. század utolsó s a XX. század első negyede ez irányú nyelvészttörékvéseinek megvalósításában, és ismerjük azokat a történeti és személyi összetevőket, amelyek belőle, Budenz kiváló finnugor nyelvész tanítványából, a török nyelvekkel is behatóan foglalkozó, turkológiánkban új korszakot nyitó, tipikus magyar nyelvésztt formáltak.

Amikor Munkácsi Bernát 1878-ban az egyetemre lépett, a komoly tudományban nem volt probléma többé sem a magyar nyelv eredetének, sem pedig török elemei jövevény voltának kérdése, de munkásokra várt az ugor nyelv-közösségből kilépő magyarság további sorsának tüzetes felderítése. A hatásai-ban biztosan kimutatható, de sem etnikailag, sem pedig kronológiai és geográfiai szempontból nem rögzíthető török nyelvi és művelődési hatás, mely az urali őshazától a honfoglalásig szakadatlanul érte a magyarságot, a közeledő ezredéves évforduló hangulatában aktuális problémája volt a tudós világnak,